

Education Review Journal

A peer- reviewed open -access journal indexed in NepJol

ISSN 2976-1182(Print)

Published by Education Review Office, Nepal

Article History: Received on 23 May 2025; Accepted on 6 July 2025

DOI: <https://doi.org/10.3126/erj.v2i01.86467>

शैक्षिक अनुसन्धानकर्ताहरूको आँखामा विद्यालय शिक्षामा मूल्याङ्कन अभ्यास

विनोदप्रसाद पन्त र निरोज दाहाल

काठमाडौं विश्वविद्यालय

यस लेखका लेखक डा. विनोदप्रसाद पन्त (<https://orcid.org/0000-0003-4129-575X>) र डा. निरोज दाहाल (<https://orcid.org/0000-0001-7646-1186>) काठमाडौं विश्वविद्यालय स्कुल अफ एजुकेशनमा कार्यरत हुनुहुन्छ। यस लेखका बारेमा थप कुनै कुरा बुझ्नु परेमा निजको ईमेल ठेगाना binod@kusoed.edu.np मा सम्पर्क गर्न सकिनेछ।

लेख सार

यस लेखमा नेपालको विद्यालय शिक्षा प्रणालीमा हाल प्रचलित विद्यार्थीको सिकाइ मूल्याङ्कनसम्बन्धी अभ्यासहरूलाई विश्लेषण गरिएको छ। नेपालको शिक्षा प्रणालीमा मूल्याङ्कनसँग सम्बन्धित परम्परागत लिखित परीक्षा उन्मुख दृष्टिकोणहरूबाट निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली (Continuous Assessment System) र निर्माणात्मक मूल्याङ्कनका रूपमा आन्तरिक मूल्याङ्कन, अक्षराङ्कन पद्धति जस्ता उल्लेखनीय सुधारहरू भएका छन्। पोर्टफोलियो लगायतका अन्य मूल्याङ्कनका रणनीतिहरूको पनि कतिपय अवस्थामा प्रयोग हुदै आएको छ। तथापि मूल्याङ्कनका रणनीतिहरूको सफल कार्यान्वयनमा थुप्रै चुनौतीहरू छन्। धेरै विद्यालयहरूले अझै पनि रचनात्मक मूल्याङ्कन विधिहरू जस्तै; सहपाठी र स्वमूल्याङ्कनका अभ्यासहरूलाई प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गर्न सकिरहेका छैनन्। यो लेखमा विद्यालयहरूले मूल्याङ्कन अभ्यासहरूलाई पाठ्यक्रम सामग्री, परियोजनाहरू र सिकाइ गतिविधिहरूसँग कसरी जोड्छन् भन्ने विश्लेषण गरिएको छ। नीतिगत दस्तावेजहरूले मूल्याङ्कनका विद्यार्थी केन्द्रित दृष्टिकोणहरूलाई समेट्ने क्रममा विभिन्न विद्यालयका सन्दर्भहरूमा यसका विभिन्न पक्षहरूले गर्दा व्यावहारिक कार्यान्वयनमा चुनौती रहेको छ। यस लेखमा विद्यालय शिक्षामा मूल्याङ्कन सुधारका लागि भएका प्रयासहरूलाई प्रभावकारी

कार्यान्वयन गर्न शिक्षक तालिम, सुदृढ संस्थागत संयन्त्र, मूल्याङ्कन नीतिहरू र कक्षाकोठा अभ्यासहरू बिचको राम्रो अन्तरसम्बन्ध हुनु आवश्यक छ जसले विद्यार्थीको सिकाइमा सुधारका लागि योगदान गर्छ भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

मुख्य शब्दहरू: मूल्याङ्कन अभ्यासहरू, निर्माणात्मक मूल्याङ्कन, निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणाली

परिचय

शिक्षामा मूल्याङ्कनले शिक्षण र सिकाइ बिचको महत्त्वपूर्ण पुलको रूपमा काम गर्छ जसले शिक्षक, विद्यार्थी र अभिावकहरूलाई विद्यार्थीको शैक्षिक प्रगति र समग्र नतिजाहरूको बारेमा आवश्यक सूचना तथा प्रमाण प्रदान गर्दछ । नेपालको विकसित हुँदै गइरहेको शिक्षा परिदृश्यमा विद्यार्थीको सिकाइ र समग्र शैक्षिक गुणस्तर सुधार गर्नका लागि मूल्याङ्कन अभ्यासहरूमा परिवर्तन आएका छन् (Gyawali, 2021) । सिकाइको उद्देश्यको आधारमा मूल्याङ्कनलाई तीन किसिमबाट हेर्न सकिन्छ । सिकाइको मूल्याङ्कन (Assessment of Learning), सिकाइको लागि मूल्याङ्कन (assessment for learning), र सिकाइको रूपमा मूल्याङ्कन (assessment as learning) । यी तीनै किसिमका मूल्याङ्कनका बारेमा यस लेखमा विस्तृत रूपमा चर्चा गरिएको छ । नेपालमा हाल ४ तहमा विभिन्न किसिमका विद्यार्थीको सिकाइ मूल्याङ्कनका अभ्यास भइरहेका छन् । पहिलो विद्यालयहरूले सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्ने विभिन्न त्रैमासिक तथा कक्षा १ देखि ७, कक्षा ९ र ११ का परीक्षाहरू, दोस्रो पालिकास्तरमा सञ्चालन हुने आधारभूत तह उत्तीर्ण परीक्षा जसको सञ्चालन व्यवस्थापन स्थानीय पालिकाहरूले गरिरहेका छन् । तेस्रो राष्ट्रिय परीक्षाको रूपमा कक्षा १० को एसइइ र कक्षा १२ को एसएलसीराष्ट्रिय परीक्षा बोर्डबाट सञ्चालनमा छ । चौथो शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्रले नमुनामा आधारित भएर कक्षा ३, ५, ८, १० मा मुख्य विषयहरूको विद्यार्थी सिकाइ उपलब्धिको राष्ट्रिय परीक्षण गर्ने गर्छ । यसका साथै नीतिगत व्यवस्थाले जोड दिएको तर कममात्र अभ्यास भएको कक्षा कक्षाकोठामा आधारित मूल्याङ्कन पनि अभ्यासमा छ । यसमा विद्यार्थीहरूको सिकाइको स्तर बुझ्न शिक्षकले कक्षाभित्रै गरिने निरन्तर मूल्याङ्कन प्रक्रिया हो । यसले सिकाइको स्तर, कमजोरी र सुधारका उपायहरू पहिचान गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ । यस्ता परीक्षाहरू शिक्षकले स्वायत्त रूपमा र पूर्णतया आफैँले अनौपचारिक रूपमा सञ्चालन गर्छन् (Acharya, 2023) ।

विद्यालय शिक्षाको लागि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपले विद्यार्थी केन्द्रित सिकाइलाई प्रवर्द्धन गर्दै निर्माणात्मक तथा रचनात्मक दृष्टिकोणबाट मूल्याङ्कन प्रणालीहरू कार्यान्वयन गर्न दिशानिर्देश गरेको छ (CDC, 2007, 2009, 2019)। रचनात्मक दृष्टिकोणमा विद्यार्थीहरूले गरेका कार्यहरूको टिपोट गर्ने, आवश्यकता अनुसार पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने र ती सम्पूर्ण प्रक्रियाको लेखाजोखाको अभिलेख राखी सिकाइलाई अझ प्रभावकारी बनाउन सुधारात्मक तौर तरिका अपनाई विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धि सुनिश्चित गर्ने कुरामा जोड दिइएको छ। हालैको अनुसन्धानले नेपालको मूल्याङ्कन अभ्यासहरूले परम्परागत परीक्षा उन्मुख दृष्टिकोणहरूभन्दा बाहिर गएर थप मूल्याङ्कन विधिहरूतर्फ अघि बढ्न महत्त्वपूर्ण चुनौतीहरूको सामना गर्ने सङ्केत गर्दछ। नीतिगत दस्तावेजहरूले नवीन मूल्याङ्कन अभ्यासहरूलाई प्रवर्तन गर्दा कक्षाकोठामा कार्यान्वयनमा भने विविधता र धेरै फरकपन देखिन्छ। शिक्षकहरू प्रायः परिचित र सजिलो पेपर-पेन्सिल परीक्षण विधिहरूमा अभ्यस्त छन् (Sigdel & Sherpa, 2024)।

माथि उल्लेख भएका सबै मूल्याङ्कन अभ्यासहरूको सैद्धान्तिक आधार तीन भिन्न तर अन्तरसम्बन्धित दृष्टिकोणहरूबाट प्राप्त हुन्छः सिकाइको मूल्याङ्कन (Assessment of Learning), सिकाइको लागि मूल्याङ्कन (assessment for learning), र सिकाइको रूपमा मूल्याङ्कन (Assessment as Learning)। मूल्याङ्कनको यी तीनओटा पद्धतिले सिकाइ केन्द्रित मूल्याङ्कनका लागि एक बृहत दृष्टिकोण प्रदान गर्दछ जसले विद्यार्थी उपलब्धि प्रमाणित गर्ने, शिक्षण र सिकाइ प्रक्रियाहरूमा सुधार गर्ने, र विद्यार्थीहरूलाई स्वनिर्देशित सिकारु बन्न सशक्त बनाउने (Hume, & Cillo, 2009) सिकाइका उद्देश्यहरू पूरा गर्दछ। यो मूल्याङ्कनको यी तीनओटा विषयमा केन्द्रित एउटा तार्किक अनुसन्धानात्मक लेख हो। यो लेखमा अनुसन्धानकर्ताहरूले आफ्नो अनुभव तथा उपलब्धि सन्दर्भ सामग्रीहरूको पुनरावलोकन गरी कुनै पनि विषयमा यसका विविध पक्षहरूलाई समेटेी छलफल गर्ने गरिन्छ (Rapanta et al., 2013)। यसै सन्दर्भमा यस लेखमा अनुसन्धानकर्ताहरूले विद्यार्थीको मूल्याङ्कनका विषयमा तीनओटा पक्षहरूलाई केन्द्रमा राखी ती पक्षहरूको अवधारणा, प्रयोग, नेपालको सन्दर्भमा गरिएको अभ्यास, कार्यान्वयनमा देखापरेका चुनौतीहरू तथा सुधारका उपायहरूको बारेमा चर्चा गरिएको छ। यो लेखमा अनुसन्धानकर्ताको आफ्नै अनुभव तथा केही सन्दर्भ सामग्रीहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ।

सिकाइको मूल्याङ्कन (Assessment of Learning)

सिकाइको मूल्याङ्कनले परम्परागत मूल्याङ्कनको दृष्टिकोणलाई प्रतिनीधित्व गर्दछ जसमा निश्चित समय शिक्षण गरिसकेपछि विद्यार्थीहरूले ज्ञान र सिप जस्ता उपलब्धि कति हासिल गरे भनी मापन गरिन्छ । यो विधिले सिकाइको प्रमाणीकरण गर्दछ । विद्यार्थीहरूले कुनै पाठ, एकाइ वा कक्षा अवधिमा के कति सिके भन्ने कुराको समग्र मूल्याङ्कन गर्नका लागि सिकाइको मूल्याङ्कन गरिन्छ । यस्तो मूल्याङ्कन प्रायः पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको सिकाइ उपलब्धि प्राप्त भयो भएन भनी शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गरिसकेपछि वा निश्चित समयको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप पछाडि गरिन्छ जसले विद्यार्थीको समग्र प्रगति र उपलब्धिलाई सङ्केत गर्छ । यसले विद्यार्थीले समयक्रममा आर्जन गरेका ज्ञान र सिपको मापन गर्छ । अन्त्यमा, यस्तो मूल्याङ्कनले विद्यार्थीले के कति सिके भन्ने कुरालाई सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गर्दै उनीहरूको उपलब्धि अनुसार ग्रेड वा अङ्क प्रदान गर्ने काम गर्छ (Schleekens et al., 2021)।

नेपालको शिक्षा प्रणालीमा सिकाइको मूल्याङ्कनले प्रमुख भूमिका खेल्दै आएको छ यद्यपि हालैका सुधारहरूले अन्य मूल्याङ्कनलाई पनि रचनात्मक तरिकाले प्रयोग गर्न खोजेका छन् । नेपालमा परीक्षा प्रणाली धेरै तहहरूमा सञ्चालन हुन्छ, जसमा कक्षा ८ को अन्तिममा लिने परीक्षा, कक्षा दशको अन्त्यमा लिइने SEE परीक्षा, माध्यमिक शिक्षाको अन्त्यमा लिइने SLC परीक्षालाई सिकाइको मूल्याङ्कनको रूपमा लिइन्छ ।

सामान्यतया शैक्षिक सत्रको अन्त्यमा सञ्चालन हुने परीक्षाहरूलाई सिकाइको मूल्याङ्कनको रूपमा लिन सकिन्छ । यी परीक्षाहरूले विशेषः तथ्यात्मक जानकारीको परीक्षणमा आधारित हुन्छन् (Freire, 1970) । “सिकाइको मूल्याङ्कन” लाई आधार मानेर लिइएका परीक्षाहरूमार्फत विद्यार्थीहरूले प्रायः तनाव र चिन्ता अनुभव गर्छन्, जसले सिकाइमा प्रेरणा घटाउने र मानसिक स्वास्थ्यलाई नकारात्मक रूपमा असर गर्न सक्छ (Sigdel & Sherpa, 2024) । सिकाइको मूल्याङ्कनमा विभिन्न विषयहरूमा प्राप्त भएको अङ्कलाई प्रतिशत वा ग्रेडको रूपमा उल्लेख गरिन्छ । भाषा विषयको मूल्याङ्कनमा सामान्यतया पढ्ने तथा लेख्ने कार्यहरू र व्याकरणका अभ्यासहरू समावेश हुन्छन् । गणित विषयको मूल्याङ्कनमा समस्या समाधान, गणितीय सिप र वैचारिक सिपमा केन्द्रित हुन्छन् । विज्ञान तथा प्रविधि विषयमा सैद्धान्तिक ज्ञान, व्यावहारिक सिपहरू, र विश्लेषणात्मक सोच समावेश गर्दछन् ।

सिकाइको मूल्याङ्कन र पाठ्यक्रमका सिकाइ उपलब्धिहरू बिचको सम्बन्धलाई यस किसिमको मूल्याङ्कनले सही रूपमा मापन गर्छ भनी सुनिश्चित गर्न यसलाई सावधानीपूर्वक प्रयोग गर्नु पर्दछ । सिकाइको मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइलाई प्रमाणित गर्नका लागि आधारहरू प्रदान गर्दछ । यो मूल्याङ्कनले शिक्षणको प्रभावकारिता जान्न र राष्ट्रिय स्तरको नीति निर्माणमा आधार प्रदान गर्छ । सिकाइको मूल्याङ्कनको आफ्नै विशेषता र महत्त्व भए पनि विद्यार्थीको निरन्तर मूल्याङ्कन र सो अनुसारको शिक्षण पद्धति निर्माण गर्न यसका केही सीमितताहरू छन् । यसमा विद्यार्थीको सिर्जनात्मकता, सोच्ने क्षमताजस्ता पक्षहरू उपेक्षित हुन सक्छन् । यसले विद्यार्थीहरूमा डर, तनाव र असहयोगी प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण उत्पन्न गर्न सक्छ । साथै, केवल निश्चित समयमा मात्र मूल्याङ्कन हुँदा व्यावहारिक जीवनका कतिपय सिपहरू छुट्न सक्छन् । यसैले बहुआयामिक र सन्दर्भअनुकूल मूल्याङ्कन विधिहरू आवश्यक छन् ।

सिकाइको लागि मूल्याङ्कन (Assessment for Learning)

सिकाइको लागि मूल्याङ्कनलाई निर्माणात्मक मूल्याङ्कनको रूपमा पनि लिइन्छ । यो दृष्टिकोणबाट मूल्याङ्कनको उद्देश्य निश्चित तह पार गर्न निर्णय दिनुको सट्टा विद्यार्थीको सिकाइमा निरन्तर सुझाव, सिकाइ समायोजन र सुधारलाई जोड दिन्छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपले विद्यार्थी र शिक्षकहरूलाई नियमित पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीहरूको महत्त्वलाई जोड दिएको छ । यो मूल्याङ्कन निरन्तर रूपमा कक्षा शिक्षणसँगै गरिन्छ र यसले विद्यार्थीको सोच्ने, बुझ्ने, सहभागी हुने क्षमतामा सहयोग पुऱ्याउँछ । यसले शिक्षकमार्फत शिक्षणलाई थप लचिलो र उत्तरदायी बनाउँछ भने विद्यार्थीको सिकाइमा थप सहयोग पुऱ्याउँछ ।

सिकाइको लागि मूल्याङ्कन भन्नाले कक्षा सञ्चालन हुँदै गर्दा विद्यार्थीहरूको सिकाइको अवस्था बुझ्न र उनीहरूको सिकाइलाई थप प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यले गरिने अनौपचारिक स्वरूपको मूल्याङ्कन हो । यो केवल निश्चित समयको अन्त्यमा अङ्क दिने प्रक्रिया होइन, बरु सिकाइको क्रममा विद्यार्थीलाई आवश्यक पर्ने मार्गदर्शन र सहायता प्रदान गर्न गर्नुपर्ने अपरिहार्य कार्य हो । यस्तो मूल्याङ्कनले शिक्षकलाई आफ्ना शैक्षिक योजनाहरूमा आवश्यकता अनुसार समायोजन गर्न र विद्यार्थीलाई तत्काल प्रमाणमा आधारित पृष्ठपोषण दिन सहयोग गर्छ (William, 2011) । यस किसिमको मूल्याङ्कन अन्तर्गत शिक्षकले कक्षामा प्रश्न सोध्ने, अवलोकन गर्ने, विद्यार्थीहरूबिच जोडी बनाएर एकअर्कालाई सिकाइमा सहयोग गर्नेजस्ता अभ्यास पर्दछन् । उदाहरणका लागि कुनै गणितको कक्षामा शिक्षकले केही गणितीय समस्याहरू दिएर विद्यार्थीको बुझाइ कस्तो छ भनेर तुरुन्तै बुझ्न

सक्छन् र सोहीअनुसार सुधारका लागि सहयोग गर्न सक्छन्। नेपाली भाषाको कक्षामा विद्यार्थीहरूले लेखेका निबन्धहरू पढेर शिक्षकले पृष्ठपोषण दिन सक्छन्, जसले विद्यार्थीलाई आफ्नो लेखन सुधार गर्न मद्दत गर्छ।

यो मूल्याङ्कनको मूल उद्देश्य भनेको विद्यार्थीहरूको सिकाइको अवस्था के-कस्तो छ र विद्यार्थीहरूलाई कुन क्षेत्रमा सहयोग चाहिन्छ भन्ने कुरा पहिचान गर्नु हो। यसरी विद्यार्थीहरूले आफ्ना सिकाइको अवस्था बुझ्दै र सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्रहरू पहिचान गर्दै अघि बढ्न पाउँछन् र उनीहरूको सिकाइ यात्रालाई अझ सशक्त बनाउने अवसर मिल्छ। शिक्षक र विद्यार्थीबीचको यस्तो सहकार्यले कक्षामा सकारात्मक वातावरण पनि निर्माण गर्छ। एक अध्ययनले शिक्षामा प्रभावकारी निर्माणात्मक मूल्याङ्कन अभ्यासहरूले विद्यार्थीको उपलब्धि र सिकाइमा उल्लेखनीय सुधार गर्छ भन्ने देखाउँछ (Dahal, 2019)। यद्यपि यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका चुनौतीहरू कायमै छन्।

सिकाइको लागि मूल्याङ्कनमा विद्यार्थी शिक्षक संवाद, आत्ममूल्याङ्कन, सहपाठीमूल्याङ्कन, पोर्टफोलियो, अवलोकन आदि पर्दछन्। यस्ता विधिहरूको प्रयोगले विद्यार्थीमा सिकाइ क्रियाकलापमा सक्रियता र जिम्मेवारी बढाउँछन्। यो मूल्याङ्कनको फाइदामा शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा स्पष्ट उद्देश्य निर्धारण, कमजोर पक्ष समयमै पहिचान गरी सुधारको सम्भावना, शिक्षक र अभिभावकबीच संवाद सुदृढीकरण, व्यक्तिगत सिकाइ गति अनुसार शिक्षण सिकाइको रणनीति विकास आदि पर्दछन्। यसले शिक्षकलाई शिक्षण सुधारका लागि आवश्यक प्रमाण उपलब्ध गराउँछ र विद्यार्थीलाई आफ्नै सिकाइप्रति सजग बनाउँछ। विद्यार्थीहरूको सक्रिय सहभागिता गराई आत्मविश्वास बढाउँछ। सिकाइमा पछि परेका विद्यार्थीलाई पनि सिकाइको वातावरण निर्माण गर्न सहज हुन्छ।

यसका केही चुनौतीहरू पनि छन्। नियमित रूपमा मूल्याङ्कन गर्दा शिक्षकमाथि कार्यबोझ बढ्न सक्छ। सबै शिक्षकमा पर्याप्त तालिम र समय नहुँदा यसको प्रभावकारिता घट्न सक्छ। कतिपय विद्यालयहरूमा स्रोत र समयको अभावले सिकाइका लागि मूल्याङ्कन प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न कठिन भएपनि उपयुक्त तालिम र सहजीकरण भएमा यसको प्रभाव अत्यन्त सकारात्मक र दूरगामी हुनसक्छ।

सिकाइको रूपमा मूल्याङ्कन (Assessment as Learning)

सिकाइको रूपमा मूल्याङ्कनमा शिक्षण, सिकाइ र मूल्याङ्कन प्रक्रिया एक आपसमा जोडिएको विषयको रूपमा लिइन्छ। यस दृष्टिकोणमा विद्यार्थीहरू आफ्नो सिकाइको मूल्याङ्कन

प्रक्रियामा आफैं सक्रिय सहभागी बन्छन्। विद्यार्थीहरूले समालोचनात्मक चिन्तन तथा सोचाइ सिपहरू र सिकाइमा स्वायत्तता विकास गर्छन्। यो विधिले आत्म-प्रतिबिम्बन, साथी(मूल्याङ्कन, र सहयोगी सिकाइ रणनीतिहरूलाई जोड दिन्छ जसले विषयवस्तुको गहिरो बुझाइका लागि मद्दत पुग्छ।

सिकाइको रूपमा मूल्याङ्कन भन्नाले विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो सिकाइमा सक्रिय सहभागिता जनाउँदै, आफैंले आफ्नो सिकाइको प्रगति हेर्ने, बुझ्ने र आवश्यक परे सुधार गर्ने जिम्मेवारी दिनु हो (Hum & Cllo, 2009)। यो एक पटकको मात्र काम होइन। सिकाइको सम्पूर्ण यात्रामा विद्यार्थी आफैंले पनि निरन्तर प्रतिबिम्बन र आत्म-मूल्याङ्कन गर्दै जानुपर्ने प्रक्रिया हो। विद्यार्थीले आफूले के सिके, कहाँ कमजोरी भयो र अब मैले के गर्नुपर्छ भन्ने कुरा आफैंले सोच्ने र निर्णय गर्ने अभ्यास यसमा गरिन्छ। उदाहरणका लागि, कक्षापछि विद्यार्थीले आफ्नो सिकाइ अनुभवबारे छोटो लेख लेख्ने, साथीले दिएको प्रतिक्रिया पढेर सुधार गर्ने, वा अभ्यास कार्यमा आफैं संलग्न हुने जस्ता गतिविधि अपनाईन्छन्। यो मूल्याङ्कनको मुख्य उद्देश्य भनेको विद्यार्थीको आत्म-नियन्त्रण क्षमतालाई विकास गर्नु, सिकाइको रणनीति अपनाउने र सुधार गर्ने बानी बसाल्नु र अन्ततः उनीहरूलाई स्वतन्त्र रूपमा खोजी गरी सिक्न सक्ने बनाउनु हो। यस्तो अभ्यासले विद्यार्थीमा सिकाइप्रतिको आत्मविश्वास बढाउँछ र उनीहरूको सिकाइ अझ गहिरो र दिगो बन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा विभिन्न नीतिगत दस्तावेजहरूले सिकाइको लागि मूल्याङ्कनमा बढी जोड दिइएको देखिए पनि केही विद्यालयहरूले पोर्टफोलियोमा आधारित मूल्याङ्कन, विद्यार्थी-नेतृत्व सम्मेलनहरू, र साथी(समीक्षा प्रणालीहरू लागु गर्न थालेका छन्। एक अनुसन्धानले सिकाइको रूपमा मूल्याङ्कन प्रभावकारी रूपमा लागु गर्दा यी अभ्यासहरूले विद्यार्थी संलग्नता र सिकाइ परिणामहरूलाई उल्लेखनीय रूपमा बढाउँछन् भन्ने सङ्केत गर्दछ (Sapkota, 2022)। सिकाइको रूपमा मूल्याङ्कनलाई एकीकृत गर्न शिक्षकको ज्ञान, सिप, अभिवृद्धि र कक्षाकोठा संस्कृति दुवैमा उल्लेखनीय परिवर्तनहरू आवश्यक पर्दछ। शिक्षकहरूले आफूलाई एकल मूल्याङ्कनकर्ता हुनबाट विद्यार्थीको आत्म-मूल्याङ्कन क्षमताहरूलाई सहज बनाउन परिवर्तन गर्नुपर्छ। यसमा विद्यार्थीहरूलाई सिकाइ लक्ष्यहरू निर्धारण गर्न, उनीहरूको सिकाइको अनुगमन गर्न र उनीहरूको सिकाइ प्रक्रियाहरूमा प्रतिबिम्बित गर्न सिकाउनु पर्छ। नेपालका कतिपय विद्यालयहरूमा कक्षाका विद्यार्थी सङ्ख्या, सीमित स्रोतहरू, र शिक्षक केन्द्रित शिक्षण विधिलाई जोड दिने परम्परागत शैक्षिक दृष्टिकोणहरू र शिक्षकहरूको सिर्जनात्मक अभ्यासको कमी सिकाइको रूपमा मूल्याङ्कनका बाधकहरू बनेका छन्।

परियोजनामा आधारित सिकाइ विधिले सिकाइको रूपमा मूल्याङ्कनको मर्मलाई प्रयोग गरेको देखिन्छ । यी परियोजनाहरूमा आधारित सिकाइमा कक्षाकोठाको सिकाइलाई वास्तविक समाजको घटनासँग जोड्छन् र मूल्याङ्कनलाई अझ अर्थपूर्ण र सिकाइकेन्द्रित बनाउँछन् । शिक्षामा प्रविधिको प्रयोगले सिकाइको रूपमा मूल्याङ्कनको लागि नयाँ बाटाहरू पनि खोलेको छ । डिजिटल पोर्टफोलियोहरू, अनलाईन सामग्रीहरू, र मल्टिमिडिया प्रस्तुतीकरणहरूले विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो सिकाइको अवस्था टिपोट गर्न र प्रतिबिम्बित अभ्यासहरूमा संलग्न हुन अवसर प्रदान गर्दछ ।

मूल्याङ्कनको विविध पक्षहरूलाई विद्यालयमा आवश्यकता अनुसार प्रयोग गर्नु पर्दछ । सिकाइको रूपमा मूल्याङ्कन प्रक्रियामा विद्यार्थीहरू अर्थपूर्ण अनुसन्धान र रचनात्मक समस्या समाधान गतिविधिहरूमा संलग्न हुन्छन् । परियोजना कार्यले विद्यार्थीहरूलाई अनुसन्धान र सञ्चार सिपहरू विकास गर्दै वैज्ञानिक ज्ञान निर्माण गर्न तर्फ अग्रसर गर्दछ । सांस्कृतिक दस्तावेज सम्बन्धित परियोजनाहरूले स्थानीय सम्पदाको संरक्षण गर्दै भाषा कला, सामाजिक अध्ययन र प्रविधि सिपहरूलाई जोड्छन् । कृषि नवप्रवर्तन सम्बन्धित परियोजनाहरूले स्थानीय आर्थिक आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गर्दै गणित, विज्ञान तथा प्रविधि र उद्यमशीलता शिक्षालाई एकीकृत गर्छन् । सिकाइको लागि मूल्याङ्कन र सिकाइको रूपमा मूल्याङ्कनले विविध सामाजिक सिप र आलोचनात्मक सोच विकास गर्न सक्छन् ।

सिकाइको लागि मूल्याङ्कन र सिकाइको रूपमा मूल्याङ्कनमा रुब्रिक्स र कार्यसम्पादन मापदण्डको प्रयोगले मूल्याङ्कन अभ्यासहरूमा पारदर्शिता सुनिश्चित गर्न मद्दत गर्दछ । कतिपय विद्यालयहरूले रुब्रिक्समा आधारित मूल्याङ्कन प्रणालीहरू लागु गर्न थालेका छन् जसले स्पष्ट रूपमा विद्यार्थीहरूले गर्नुपर्ने क्रियाकलाप र सिकाइका बारेमा सुरुमै भन्दछ र यसले विद्यार्थीको सिकाइलाई सहयोग गर्दछ । यी मूल्याङ्कन अभ्यासहरूले शिक्षकलाई विशिष्टता प्रदान गर्न र विद्यार्थीलाई सिकाइ तर्फ उन्मुख गर्न मद्दत गर्दछ । मूल्याङ्कन अभ्यासमा प्रविधिको एकीकरणले नयाँ अवसरहरू सिर्जना गरेको छ । डिजिटल पोर्टफोलियोमा विद्यार्थीको सिकाइका विभिन्न पाटाहरूको टिपोट गर्न र त्यसको सहायताले आगामी सिकाइको बाटो तय गर्न सहयोग गर्दछ ।

नेपाल अभ्यास र चुनौतीहरू

नेपालका विद्यालयहरूमा मूल्याङ्कनका अभ्यास विभिन्न रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । नीतिगत दस्तावेजहरूमा एउटै भएपनि त्यसको कार्यान्वयनमा विद्यालयअनुसार भिन्नता देखिन्छ । विशेष गरी कक्षा ४ देखि माथिको सन्दर्भमा प्रायः सबै विद्यालयहरूले शैक्षिक सत्रको अन्त्यमा गर्ने

अन्तिम परीक्षालाई मुख्य मूल्याङ्कनको रूपमा प्रयोग गरेका छन् । एकाइ परीक्षा, त्रैमासिक परीक्षा परियोजना कार्य तथा अन्य निरन्तर रूपमा लिन सकिने मूल्याङ्कनका तरिकाहरू आंशिक रूपमा अपनाएको देखिन्छ तर त्यसको व्यवस्थित रूपमा प्रयोग गरी सबैको अभिलेख राख्ने र त्यसको आधारमा मूल्याङ्कन गर्ने काम थोरै विद्यालयमा मात्र भएको छ । लिखित परीक्षाको विद्यार्थीको उपलब्धिलाई मुख्य रूपमा आधार बनाउने अभ्यास बढी छ । केही विद्यालयहरूले परियोजना कार्य, विद्यार्थीको पोर्टफोलियो, प्रस्तुतीकरण, अवलोकन तथा अन्य रचनात्मक अभ्यासहरू समावेश गरेर मूल्याङ्कनलाई कक्षाकोठामैत्री र सिकाइ केन्द्रित बनाउने प्रयास गरेका छन् । ती विद्यालयहरूले विद्यार्थीको सिकाइ प्रगतिको अभिलेख राख्ने र अभिभावक तथा विद्यार्थीसँग अन्तरक्रिया गर्ने काम पनि गरेका छन्, जुन सहानीय छ । तर अधिकांश विद्यालयमा यस्तो अभ्यास ज्यादै कम मात्र छ, गरिएका अभ्यासहरू पनि औपचारिकतामा सीमित भएको देखिन्छ । विद्यालयमा मूल्याङ्कनका रचनात्मक अभ्यास नहुनुको एक प्रमुख कारणे शिक्षकहरूको पेसागत विकास र सुधारमा कम ध्यान जानु हो । मूल्याङ्कनका नयाँ प्रविधिहरू, सुधारात्मक अभ्यासका विधिहरू, वा प्रविधि एकीकरण जस्ता विषयमा धेरै शिक्षकहरूलाई कार्यस्थलमै गर्नुपर्ने सहयोग उपलब्ध छैन । उनीहरू परम्परागत लिखित परीक्षा प्रणालीमै निर्भर भएको अवस्था छ । सुधारात्मक मूल्याङ्कनलाई कक्षाकोठाको शिक्षण सिकाइ प्रक्रियाकै रूपमा कसरी गर्ने, कुन आधारमा विद्यार्थीको प्रगति मूल्याङ्कन गर्ने भन्ने स्पष्टता नेपालका धेरै विद्यालय र शिक्षकमा अझै पुग्न सकेको छैन ।

अर्को महत्त्वपूर्ण चुनौती भनेको प्रभावकारी अनुगमन र शिक्षक तथा विद्यालयलाई आवश्यक पेसागत सहयोग पाउने प्रणालीको अभाव हो । स्थानीय तह वा अन्य सम्बन्धित निकायबाट मूल्याङ्क सम्बन्धी विषयमा आवश्यक निर्देशन, सहयोग र नियमित अनुगमन नहुँदा विद्यालयहरूले मूल्याङ्कनका नीति अनुसार कार्यान्वयन गर्न सकिरहेका छैनन् । मूल्याङ्कन नीतिलाई व्यवहारमा उतार्नका लागि केवल नियम बनाउनु मात्रै पर्याप्त हुँदैन । त्यसको लागि व्यवहारिक मार्गदर्शन, सहयोग र निरीक्षण प्रणाली पनि बलियो हुन आवश्यक छ ।

मूल्याङ्कनलाई सिकाइ सुधारको रूपमा प्रयोग गर्न शिक्षकको कार्यबोझ पनि अर्को महत्त्वपूर्ण चुनौती बनेको छ । धेरैजसो विद्यालयमा शिक्षकलाई शैक्षिक कार्यक्रम, अतिरिक्त क्रियाकलाप र प्रशासनिक जिम्मेवारीका कारण पर्याप्त समय मिल्दैन । मूल्याङ्कनका वैकल्पिक विधिहरू तयारी गर्न, अभिलेख राख्न र पाठ योजनामा समायोजन गर्न कठिन हुन्छ । यस्ता अभ्यास

प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न शिक्षकहरूलाई उपयुक्त समय, स्रोत र सहयोग उपलब्ध गराउनु अपरिहार्य छ ।

सुधारका उपाय

विद्यालयमा मूल्याङ्कन अभ्यास सुधार गर्न कक्षाभित्र र बाहिर दुवैतिर लागु गर्न सकिने निरन्तर मूल्याङ्कनका बहुआयामिक तरिकाहरू अपनाउनु आवश्यक छ । प्रविधिको प्रयोगबाट मूल्याङ्कनलाई अझै प्रभावकारी बनाउने सम्भावना प्रशस्तै छन । त्यसैले अहिलेको प्राथमिकता भनेको शिक्षकहरूलाई मूल्याङ्कनका विविध आयाम र प्रयोग विधिहरूको सम्बन्धमा आवश्यकता अनुसार क्षमता विकासका अवसर प्रदान गरी तिनलाई व्यवहारमा प्रयोग गर्न सक्षम बनाउनु हो । यो सुधारको मूल आधार निरन्तर मूल्याङ्कनप्रतिको प्रतिबद्धता बाट सुरु हुन्छ । विद्यालयले केवल परीक्षा वा ग्रेडिङमा मात्र निर्भर नगरी विद्यार्थीको दैनिक सिकाइ गतिविधिहरूको अवलोकन गर्ने, अभिलेख राख्ने, कमजोर क्षेत्र पहिचान गर्ने र तिनको लेखा-जोखा गरी निरन्तर रूपमा सिकाइलाई अगाडी बढाउनु पर्छ । विद्यार्थीहरूको सिकाइ अवस्था मूल्याङ्कन गरी शिक्षकले आफ्नो पाठ योजनामा आवश्यक परिवर्तन गर्न सक्छन्, जुन विद्यार्थीहरूको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने खालको हुनु पर्छ । साथै, शिक्षकले विद्यार्थीहरूसँग उनीहरूका अपेक्षाहरू स्पष्ट रूपमा छलफल गर्ने अभ्यास गर्नु जरुरी छ जसले सिकाइमा पारदर्शिता ल्याउने र विद्यार्थीमा स्वमूल्याङ्कनको वातावरण सिर्जना गर्नेछ ।

मूल्याङ्कनमार्फत विद्यार्थीले आफ्नो सिकाइको अवस्थाबारे सोच्ने, आफ्ना कमजोरीहरू पहिचान गर्ने र सुधार गर्ने अवसर पाउनुपर्छ । त्यसका लागि कक्षामा प्रस्तुतीकरण, छलफल, र व्यावहारिक अभ्यास कार्यहरू जस्ता फरक-फरक मूल्याङ्कनका उपायहरू समावेश गर्न सकिन्छ । यस्ता उपायहरूले विद्यार्थीको समग्र विकास र दिगो सिकाइमा योगदान पुऱ्याउँछन् । सिकाइ केन्द्रित मूल्याङ्कन पनि अहिलेको समयको माग हो । मूल्याङ्कन वास्तविक जीवनमा काम लाग्ने, अनुभूतिमूलक र अर्थपूर्ण हुने गरी जोडिनुपर्छ । प्रविधिको प्रयोगले विद्यार्थीको प्रगतिको अभिलेख राख्न सजिलो बनाउँछ । मूल्याङ्कनलाई अझ स्पष्ट र समान बनाउन रुब्रिक्सको प्रयोग गर्न सकिन्छ, जसले विद्यार्थीबाट के अपेक्षा गरिएको हो भन्ने कुरामा स्पष्टता दिन्छ र विद्यार्थीलाई पृष्ठपोषण दिन सहयोग पुऱ्याउँछ । यी सबै अभ्यासलाई सफल बनाउन शिक्षकहरूलाई निरन्तर पेसागत विकासका अवसरहरू प्रदान गर्नु अपरिहार्य हुन्छ । शिक्षक आफैंले पनि स्वप्रयत्नबाट आफुलाई विकास गर्नुपर्छ । तालिम, कार्यशाला र अभ्यासहरूको माध्यमबाट शिक्षकले मूल्याङ्कनका नवीनतम विधिहरू सिक्न

र लागु गर्न सक्ने वातावरण तयार गर्नुपर्छ । अन्ततः मूल्याङ्कन अभ्यासले विद्यार्थीहरूको विविध आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ । शिक्षकले प्रत्येक विद्यार्थीको व्यक्तिगत सिकाइ अवस्था, सिकाइ शैली र आवश्यकतालाई बुझेर मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ । उदाहरणका लागि विशेष आवश्यकता भएका विद्यार्थीलाई थप समय, शान्त वातावरण वा वैकल्पिक मूल्याङ्कन विधि आवश्यक पर्न सक्छ । सबै विद्यार्थीका लागि सुरक्षित, समावेशी र प्रोत्साहनपूर्ण सिकाइ वातावरण निर्माण गरी सबैलाई सिक्न र अगाडी बढ्न प्रेरित गर्नु आवश्यक छ ।

निष्कर्ष

पाठ्यक्रमले निर्धारित गरेका सिकाइ सक्षमताहरू हासिल गर्न मूल्याङ्कनका विविध साधन र पद्धतिको प्रयोग गर्नुपर्छ । कुनै पनि मूल्याङ्कनको विधि आफैंमा राम्रो वा नराम्रो भन्ने हुँदैन । तीनिहरूलाई आवश्यकता र उपयुक्तताका आधारमा प्रयोग गर्नु पर्दछ । कुन सिकाइ सक्षमताको मापन कुन मूल्याङ्कन विधिबाट प्रभावकारी हुन्छ भन्ने शिक्षकले छनोट गर्नुपर्छ । सिकाइको मूल्याङ्कनले सिकाइको परिणामलाई मापन गरेर विद्यार्थीको स्थितिबारे जानकारी दिन्छ, सिकाइको लागि मूल्याङ्कनले सिकाइको प्रक्रियामा सुधार ल्याउने उद्देश्य बोकेको हुन्छ भने सिकाइको रूपमा मूल्याङ्कनले विद्यार्थीलाई स्वमूल्याङ्कनमार्फत सिकाइका लागि आफैं जिम्मेवार हुने बनाउँछ । यी सबै विधिहरू परिपूरक छन् र प्रभावकारी शिक्षण सिकाइलाई पूर्णता दिने आधार हुन् । वास्तवमा, मूल्याङ्कनले शिक्षक, विद्यार्थी र विद्यालय समुदायबिचको अन्तरक्रियालाई जीवन्त बनाउने माध्यमका रूपमा काम गर्न थालेको छ । मूल्याङ्कनको सही उपयोगले शिक्षकलाई शिक्षण रणनीति परिमार्जन गर्न सहयोग गर्छ, विद्यार्थीलाई स्वमूल्याङ्कन र सुधारको अवसर दिन्छ र विद्यालयलाई विद्यार्थी केन्द्रित सिकाइ वातावरण सिर्जना गर्न प्रेरित गर्छ । सिकाइको लागि र सिकाइकै रूपमा गरिने मूल्याङ्कनले विद्यार्थीमा आत्मविश्वास, स्वायत्तता, संलग्नता र सोच्ने क्षमतामा उल्लेखनीय वृद्धि गर्छ । विद्यालयहरूले मूल्याङ्कन अभ्यासलाई केवल परीक्षाको तयारीको रूप लिनुको सट्टा, बहुआयामिक शिक्षण प्रक्रियाको अभिन्न पक्षको रूपमा लिनुपर्छ । अबको शैक्षिक प्रक्रियामा मूल्याङ्कनलाई नतिजामूलक मात्र नभई प्रक्रियामूलक, सुधारमूलक र सशक्तीकरणमूलक दृष्टिले अपनाउन आवश्यक छ । मूल्याङ्कन शिक्षण सिकाइ सुधारको केन्द्रमा रहनुपर्छ जहाँ विद्यार्थी सिकाइको सहायात्रीमात्र नभई स्वयम् निर्णायकको भूमिकामा उभिन र सिकाइका लागि जवाफदेही संयन्त्रहरू विकास हुन सक्न् ।

सन्दर्भ सामग्री

- Acharya, D. R. (2023). Student learning achievement: Dimensions of inequalities and classroom-based examination). *KMC Journal*, 5(2), 299–315.
<https://doi.org/10.3126/kmcj.v5i2.58248>
- Curriculum Development Centre. (2007). *National curriculum framework for school education in Nepal*. Ministry of Education and Sports, Government of Nepal.
- Curriculum Development Centre. (2009). *Primary education curriculum*. Ministry of Education, Government of Nepal.
- Curriculum Development Centre. (2019). *Primary education curriculum*. Ministry of Education, Government of Nepal.
- Dahal, N. (2019). Online assessment through Moodle platform in higher education. In ICT Integration in Education Conference (pp. 19-21).
- Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. The Continuum International Publishing Group Ltd.
- Gyawali, Y. P. (2021). Evaluation system at school level in Nepal: Major pitfalls and considerations. *Marsyangdi Journal*, 20(1), 45–58.
- Hume, A., & Coll, R. K. (2009). Assessment of learning, for learning, and as learning: New Zealand case studies. *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, 16(3), 269-290.
- Rapanta, C., Garcia-Mila, M., & Gilabert, S. (2013). What is meant by argumentative competence? An integrative review of methods of analysis and assessment in education. *Review of Educational Research*, 83(4), 483-520.
- Sapkota, B. P. (2022). Practices of assessment tools in teaching-learning activities in public schools of Nepal. *Shiksha Shastra Saurabh*, 23, 56–64.
- Schellekens, L. H., Bok, H. G., De Jong, L. H., Van der Schaaf, M. F., Kremer, W. D., & Van der Vleuten, C. P. (2021). A scoping review on the notions of Assessment as Learning (AaL), Assessment for Learning (AfL), and Assessment of Learning (AoL). *Studies in Educational Evaluation*, 71, 101094.
- Sigdel, S., & Sherpa, D. (2024). Exploring assessment practice in community schools in Nepal. *Molung Educational Frontier*, 14(1), 263–283.
- Wiliam, D. (2011). What is assessment for learning? *Studies in educational evaluation*, 37(1), 3-14.